

Սակայն եւրոպական ուրիշ գիտնականներ, օրինակ Կարլ Րիտտեր, Դուպրե, Զ. Մալքոլմ, Ռաբլէյ եւ այլք՝ ուրիշ մէլնութիւն են առաջ 1605ի գաղթականութեան եւ այդ պարագայում մտնում են Առաքել վարդապետի ասածին։ Ահա ինչ եւ ասում Կարլ Րիտտեր.

“Ռուբերի տիրապետութեան ժամանակ Հայաստանի բնակիչները վերտնի պետք է կրէին այն բոլոր ցաւերը, որոնք կրում է մի Հայաստակ սահմանակից երկիր երկու մեծ իշնամի տերութիւնների մէջտեղ։ Սուֆիների կամ Սէֆեվիների նը դորս-իւն տալ-տալ-տալ-տալ շարունակում էր մարդկանց աւերումը, դերութիւններն եւ բռնի Հայաստանից ի Պարսկաստան գաղթեցնելը դորս-ադրել, որոնք սկսուել էին Սասանեանների ժամանակ։ Էնչ որ Հաճաբբաս Ա. Տամադից, որ չէ կարողանալու Հայաստանի գաւառներն Օսմանեան տիրապետութիւնից պաշտպանել, նա մեղք լի ող-նել իր իշնամիներին միայն դատարկ երկիր։ Աւելի քան 24.000 Հայ բնասիւր բռնութեամբ վարեց եւ պարսկական իսլամաւորութեան զանազան գաւառներում Հաստատեց, եւ այնտեղ շատեց խառ-նուելով մահմեդականների հետ, մուսաւան իրանց լիզուն, կրօն եւ ծագումը”։

Ենչոր մի այլ տեղ ասում է².

“Հաճաբբաս իր զորացի ուսմանի դէմ վա-րած պատերազմի մէջ ի դորձ դրաւ այն արեւելեան քաղաքականութիւնը, որ սովորական էր, այն է Հայաստանի սահմանակից գաւառներն սմբողա-պէս աւերել եւ նոցա բնակիչներին վարել։ Նա բնակեցրեց նրանց իր տերութեան ուրիշ գաւառ-ների մէջ, մանաւանդ Ռէշուում, Գիլանի մէջ եւ Սպահանում։ Սակայն միեւնոյն ժամանակ ի նկատի ունենալով նրանց ջանասիրութիւնը, խնայողու-թիւնն եւ առեւտրական ոգին, նա առւել վարեց նրանց ջանասիրական ձեռնարկութիւնները, որոնց մէջ դորձ էր գնում եւ իր սեպական զբանա-գլուխը, դէպ ի նոյնական վաճառականութիւնը, դէպ ի բամբակի առեւտուրը, դէպ ի մանուածոյ լիւրերէ եւ մետաքսի վաճառականութիւնը”։

Մեր այս բերած վկայութիւններից կարելի է եղբակացնել, որ 1. Հաճաբբաս իրրեւ ան-հատ՝ վերին աստիճանի բռնապալ, անգութ եւ նախանշոտ մարդ է եղել, ինչպէս արեւելքի բոլոր հոգակաւոր բռնապալները։ 2. Իրեն թա-գաւոր եւ վարչական անձն՝ նա խիստ նրբամիտ քաղաքագետ, հանձարեղ կառավարիչ, ժո-ղովեղասեր եւ իւր երկրի բարգաւաճման ու հզօրութեան նախանշանիդի անձն է եղել։ 3. Հայերի գաղթականութիւնը՝ կատարուել է բռնի կերպով եւ նրա գլխաւոր զրգիչ պատճառն է-

ղել է Հաճաբբասի ցանկութիւնը ծաղկեցնել իր երկիրն ու մասամբ Օսմանցիների արշաւանքն ան-հատին դարձնել։

Մեզ հարկաւոր է այժմ իմանալ, թէ գաղթական Հայերին որտեղ բնակեցրեց Հաճաբբասն եւ որքան իր գաղթեցրած Հայերի թիւը։ Պետք է նկատենք առաջ, որ ինչպէս ցոյց տուինք մեր պատմութեան ընթացքում եւ ինչ-պէս որոշ կերպով յայտնում է Առաքել վար-դապետը, Հայերը գաղթեցին կամ նրանց բռնի գաղթեցրեց Հաճաբբասը Արարատեան աշ-խարհից եւ Արարատականից մի քանի անգամ, մինչեւ ուժը անգամ։ Բաց ի արդէն մեր յիշած տարիներից, 1608ին եւս գաղթականների մի նոր հատուած բերուեց Պարսկաստան։ Այս եւս չպետք է մոռանալ, որ Հայերի հետ Հաճաբբաս գաղթեցրեց եւ շատ վրացիներ եւ շրեաներ։

Գաղթականներին Նրասի գետից անցա-ցնելուց յետոյ Հաճաբբաս ընդհանուր վերա-կացու կորգեց նրանց վերայ Ելիազ Սուլթան անունով մի պաշտօնեայի, որ քշեց գաղթա-կաններին շատ դժուար ճանապարհներով։ Ղու-տով ձմեռը վրայ հասաւ եւ որովհետեւ առաջ դնալ անհնարին էր, ուստի ձմեռեցին Ղարա-գաղում յալխայ, Ահաբ ու Մուշկուն գաւառ-ներում։

Երբ գարունը քաղցուն³ շուն սկսուեց միառժամանակ կանգ առնելով եւ հանգստա-նալով Թարիզում, որի հայ ժողովուրդն եւս միացրին ընդհանուր բանակի հետ. վերակա-ցուները քշեցին բանակն եւ բերին հացքին Ղազվին, որտեղից արդէն սկսեցին բաժանել հասուածների եւ բնակեցնել զանազան քաղաք-ներում ու գաւառներում. մի մեծ հասուած եւս Հաճաբբաս ուղարկեց եւ բնակեցրեց Գի-լանի ու Մաղանդարանի նահանգներում եւ, որ գարմանակն է, մի մասն ուղարկեց Դարբանտ⁴ րէշու ու Ենզալի վրայով։ Արդեօք մինչեւ այդ ժամանակ Դարբանտում կային Հայեր, թէ ոչ՝ մեզ յայտնի չէ, բայց գաղթականութիւնից յետոյ այդ քաղաքում Հայերի մեծ բազմու-թիւն կար։ Մեծամասնութիւնը, ի հարկէ, Հաճաբբաս ուղարկեց Սպահան նահանգը։ Բա-ղաբացիներին բնակեցրեց Սպահանում, Գեա-լանում, Ղազվինում, իսկ գաւառացիներին՝ Սպահանի շրջակայ աւաններում եւ գիւղե-րում։ Ահա այն քաղաքները, գաւառները եւ գլխաւոր գիւղերը, ուր բնակեցրին Հայերին. — Ղազվին, Գեալան, Սպահան քաղաքները։ Սպահան նահանգի հետեւեալ գաւառները —

¹ Die Erdkunde von Carl Ritter, Band VII, Berlin 1843, էջ 601.

² Նոյն Band VI, էջ 50.

գործում էր որդուն շենացնել այդ երկիրը: Նա փոխադրեց 30.000 արհառակեաց ընտանիք, կարծելով, որ այդ տեղ շատ կ'անհն էր բազմամասն, «արեւելքում» — ասում էր նա — Մաղանգորումը արհառակեանքին համար շատ յարմար էր ինքն է. այդ տեղ գինին եւ խոտ հասարակ է, իսկ արհառակեանքին համար անհրաժեշտ է բնիկ եւ խալը: Նրանք օգրւում են ծովով քնուկ Ներսիս Կոնստանտին Եւսեբի Մանուկեանի ինքն եղբայրներիցին հետ Կոնստանտին Եւսեբի Մանուկեանի:

«Զահարաւս այդ երկրում քաղաքներ եւ շքեղ պալատներ շինեց, որպէս իր խրախուսի այդ ժողովրդին, բայց օգի փնտաւարութիւնը այնքան հակառակեց նորոշներին եւ նպատակներին, որ երբ եւ Մաղանգարան գնացի արքունիքի հետ 40 տարի առաջ¹, քրիստոնեաների թիւն ինչեւ 400 ընտանիքի առաջուկ 30.000ի տեղ, ինչպէս հաւատացնում էին ինձ: Քարհարացի եպիսկոպոսն, որ մի բարի ծերունի հայ քահանայ էր, եւ լատ. ճանաչում էր երկիրը, ինձ ասում էր յաճախ, որ եթէ շինէր երկրի արդաւաւորութիւնը, որ քաղում է դեպ իրան շքեղակալ ժողովրդներին, նա բոլորովին անուպատ կը մնար, այնքան օգր փնտաւար է: Մաղանգարանի օգի փնտաւարութիւնը այնքան յայտնի է, որ երբ թագաւորը որեւէ մի պատշաճեայի նշանակում է այդ երկրանցի պետ, կամ Գիլանի² նրա ամենահարուստ մասի կառավարիչ, ժողովուրդը ասում է. «արեւելք պալատութիւն կամ գողութիւն է գործել, որ նրան ուղարկում են կառավարել Գիլանը»: —

Արեւելք բոլոր 30.000 քրիստոնեայ ընտանիքը Հայեր էին, թէ՛ կային նաեւ Վրացիներ, Էթիոպիացիներ, հաւանական է, որ Վրացիներ եւս լինէին, բայց, մեծամասնութիւնը, անկասկած Հայեր էին: Չենք կարծում, որ 30 տարեկան ընթացքում 30.000 ընտանիքը, ուրեմն մօտ 200.000 հոգի, վատ օդից եւ հիւանդութիւններից ոչնչացած լինին եւ նրանց թիւը հասած լինի 400 ընտանիքի. անշուշտ, շատերը նորից վերադարձել են իրանց տեղերը կամ փոխադրուել այլ տեղեր: Բացի Էթիոպիացի վկայութիւնից կան եւ եպիսկոպոսական ու կաթողիկոսական կնոքային, որոնք ցցց են տալիս թէ Մաղանգարանում Հայերի բազմութիւն է եղել: Մովսէս եպիսկոպոս իր մի կնոքակի մէջ³ գրում է.

«Ընորհք առաքելական եւ նամակ պահպանողական ի վերայ մերպոյուն եւ Հայկազուն համայնից ժողովրդականաց, որք էք ի Քաջան, ի Վաղարշ, ի Գիլան, յԱնգլի, ի Գարաբաղ եւ որք շուրջ գրեզը մեծամեծ եւ մանրամասնեայ գիւղերայք ինչն...»:

¹ Ուրեմն հայերի փոխադրութիւնից մօտ 30 տարի յետոյ՝ 1632—33 թ.:

² Մովսէս եպիսկոպոս Նոր-Ջուղայի վեցերորդ աստուրքը՝ 1708—1725 թ.:

Արանից հետեւում է, որ մինչեւ անցեալ դարի գոնե առաջին քառորդը Գիլանում Հայերի բազմութիւն կար, ուրեմն Էթիոպիացի ասածը, թէ իր ճանապարհորդութեան ժամանակ 1632ին 400 տուն հայ էր մնացել Մաղանգարանում, հաւանական չէ, քանի որ գրեթէ 100 տարուց յետոյ՝ Մեծամեծ եւ մանրամասն գիւղերայքն իսպառ է լինում:

Բայց կայ եւ մի ուրիշ հանգամանք, որ յոյժ է տալիս Էթիոպիացի իսպախ: Ինչպէս յայտնի է, Ռուսաց Մեծն Պետրոս կայսրը մեծ ջանքեր գործ դրեց գրաւել այսրկասպեան երկիրները — Բագու, Մաղանգարանը, Գիլանը, Գարաբաղը՝ 1723 թ. սեպտ. 12 ին Պարսից Թահմաս Բ. Հասի հետ կնքած դաշնագրի զօրութեամբ Մեծն Պետրոսը հասաւ իր նպատակին եւ այնուհետեւ, ինչպէս վկայում է Սյոզլիեկ պատմագիրը, նա ամեն կերպ ստիպում էր, որ Հայերին համոզեն գնալ բնակութիւն հաստատել Մաղանգարանում եւ Գիլանում, սակայն Հայերը «լսել անգամ չէին կամենում այդ մասին»: Գիլանից պէտք է ուրեմն հանուեցնենք, որ Մաղանգարանը եւ Գիլանը գրաւելու բոլորին, 1723 ին, այդ երկրներում Հայեր չկային, բայց այն ժամանակ ինչով բացատրել Մովսէս առաջնորդի կնոքակը: Եթէ երկնադրեր որ այդ կնոքակը իրենք որ հետեւին կնոքակ գրաւել է 1706 ին, երբ նա առաջնորդ ընտրուեց եւ մինչեւ նոյն ժամանակ ընդունենք, որ 1723 ին երբ Մեծն Պետրոս գրաւեց Մաղանգարանը եւ Գիլանը, այդ երկրներում Հայ չկար, պէտք է ուրեմն գալ այն եզրակացութեան, որ այդպիսի մի կարճ ժամանակամիջոցում (1706—1723 թ.) Հայերը գաղթել եւ տեղաւորուել էին ուրիշ տեղեր կամ ոչնչացել էին: Այն հանգամանքը որ այսօր եւս Մաղանգարանի եւ Գիլանի զանազան տեղերում — Անգլիում, Բաշուում, Աստարաւում, Մեշեխիստանում, Բանարա գիւղում Հայեր են գտնուում, չէ կարող որեւէ նշանակութիւն ունենալ, որովհետեւ այդ հայերը նոր ժամանակի եւլաթներ են Անգլիովկասի զանազան տեղերից: — Վգուխից, Բարաւորից՝ վաճառականութեան նպատակով:

Վաղարշ քաղաքի եւ նրա Հայերի մասին Էթիոպիացի գրում է 1673 ին. «Վաղարշ բաղկացած է 12.000 տներով, նա վեց հազար աշտարակ ունի եւ 100.000 բնակիչ, սրանց մէջ պէտք է հաշուել 40 քրիստոնեայ եւ 100 հրեայ ընտանիք, ամենքը շատ աղքատ: Եւրոպական աշխարհագիրներին շատերը ասում են, որ Վաղարշ նախկին Արասի (arsacie), Պարթեանների առաջին կայսր

Արշակի անունով, որ նա Յոյների անուանած Բաճան (Ragea) է, որ Ս. դրքի մէջ կոչուած է Մեդիայի Բաճան: Ոմանք այն կարծիքի են, որ նա Ստարաբնի Վազգիրան (Cazbira) է: Այլմիտք, մի հայ հեղինակ, բոլորովին ուրիշ կարծիք ունի. նա ասում է, որ այդ քաղաքը ստացել է իր կոչումը Վազգրի թագաւորի անունիցը: 1)

Թէ ո՞վ է այդ հայ հեղինակը, Ստրբեգը, եւ երբ է գրել, դժբախտաբար ոչ մի տեղեկութիւն չունենք այդ մասին:

Մենում է այժմ լուծելու մի գլխաւոր խնդիր. ճիշտն էր տարագրեալների կամ գաղթականների թիւը: Մենք տեսանք, որ ընդհանուր գաղթականութիւնից (1605 թ.) առաջ եւ յետոյ Շահաբաբը մի քանի անգամ, թէեւ մանր հատուածներով, գաղթեցրեց Հայերին. տեսանք նոյնպէս, որ գաղթականների ընդհանուր բանակը չունեցնելուց յետոյ, Շահաբաբ իմանալով, որ շատերը թաղանթիկ են անտառներում, քարայրներում, լեռների կիրճերում, զօրք ուղարկեց նրանց նոյնպէս գաղթեցնելու կամ կոտորելու: Հայ պատմագիրներից ոչ ոք որոշակի չէ յայտնում գաղթեցրած ժողովրդի թիւն. չկան այդ մասին տեղեկութիւններ եւ Նոր-Ջուղայի Ամենաբերիչ վանքի ձեռագիր յիշատակարաններում, ինչպէս յայտնում է Յ. Տէր Յովհաննանը: Առաջիկ վարդապետը յայտնում է միայն առաջին գաղթականների, Արծկէ քաղաքից գերուածների թիւն — 23.000 հոգի, իսկ ընդհանուր գաղթականութեան թուի մասին՝ ինչպէս վերևում տեսանք, ասում է թէ «տարագրեալ ժողովրդի բանակի լայնութիւնն էր Գառնու լեռների ստորոտից մինչեւ Երասխ գետի եզրը, իսկ երկարութիւնն, մի օրւայ ճանապարհ, իսկ ուրիշների գրելով 5 օրւայ ճանապարհ»:

Զարդէն եւս ոչինչ չէ խոսում գաղթականների թուի մասին, չէ յայտնում ոչինչ եւ այդ մեծ գաղթականութեան ականատես վկայ Անտոն Եպիսկոպոս Գովէան, որ մանրամասն նկարագրում է գաղթականների կրած ծանր աղէտները: Տեղեկութիւն ունինք միայն Հին-Ջուղայի բնակիչների թուի մասին, որ Զարդէնի ասելով, 4000, իսկ Զապէնի ասելով 8000 տուն էր: Եւրոպական ապագայ պատմագիրները, օրինակ՝ Վ. Իւտտեր, ընդհանրապէս 24.000 ընտանիք են հաշուում Հայաստանից Պարսկաստան գաղթեցրած Հայերի թիւին: Եթէ ամեն մի ընտանիք միջին թվով 10 հոգուց բաղկացած հաշուենք, այն ժամանակ կ'ունենաք 240—250 հազար հոգի: Բայց, տարակիտ չկայ, որ գաղ-

թականների թիւն աւելի մեծ էր, ի նկատի ունենալով այն հազարն տարածութիւնը, որ տեղից բռնեցին Հայերը: Այս օրերս հրատարակուած մի նոր եւ նշանաւոր աշխատութիւն, որի հեղինակն է Վ. Եղեան, յայտնում է, թէ 60 հազար ընտանիք գաղթեցրեց Շահաբաբը, բայց այդ 60 հազարից միայն 20 հազար ընտանիք հասան Պարսկաստան, մնացածը ոչնչացին ճանապարհին սովածութիւնից եւ ցրտից: Ի՞նչ աղբիւրներից է քաղել Պ. Եղեանը այդ տեղեկութիւնը, գո՞րծախտաբար, չէ բացատրուած, բայց այդ թիւն անհասանալիս է թուում մեզ, որովհետեւ 60.000 ընտանիքը նշանակում է 600.000 հոգի ու գո՞րծար թէ ճանապարհին, եթէ կոտորված լինէին քաղցից ու ցրտից 40.000 ընտանիք, կամ 400.000 հոգի, այդ հազար թուի մասին պատմագիրները լռէին: Պէտք է ենթադրել, եւ այդ շատ հասանալիս ենթադրութիւն է, որ որքան էլ Շահաբաբը միջոցներ գործ գրեց դատարկելու Արարատեան երկիրը Հայերից, բայց դարձեալ շատերին յաղթուեց մնալ իրանց տեղերում եւ շատերն էլ դուրս ճանապարհից փախչելով վերադարձան իրանց նախկին տեղերը, որովհետեւ Աշամ Օլէարիւտ, որ այնքան շամախին 1636 թուին, յայտնում է, որ այդ քաղաքում շատ Հայեր կային, Եպիսկոպոս ունէին եւ նկարագրում է Ջուրհնեաց հանդէսը, որ Հայերը, Շամախու խանի հրամանով կատարեցին 1637 թուին յունվարի 6ին, գետի վրա, Օլէարիւտի եւ Մոսկուայի դեսպան Ալէքսեյ Մալխոզովի ներկայութեամբ: Նոյնպէս Զարդէն Թիֆլիսից սկսած մինչեւ Թաւրիզ ամեն տեղ ցոյց է տալիս Հայերի մեծ բազմութիւն:

Ջուրհնի Ստեփանոս քահանայ պատմաբանը, որ գրել է իր պատմութիւնը սկսած Հայոց 1114 թուականից (1665 թուին) Նոր-Ջուղայի բնակիչների թիւն յայտնում է 12.000 տուն կամ մօտ 150.000 բնակիչ, բայց այդ թիւն, ի հաւել, միայն Նոր-Ջուղային չէ վերաբերում, այլ Սպաշահումում ու նրա մօտակայքում գտնուած բոլոր Հայերին. անկարելի է, որ միայն Նոր-Ջուղայում այդքան բնակիչներ լինէին, որովհետեւ Զարդէնը, որ նկարագրել է Նոր-Ջուղան գրեթէ նոյն ժամանակ (1665ին), ասում է, որ գաղթականութիւնից 6 տարի յետոյ (1611ին) բնակիչների թիւն հասաւ 5000ի: Ուրեմն, եթէ 50—55 տարվայ ընթացքում

1 Դ. Н. Зотов, Спомения Петра Великого съ армянскими народами, С. Петербурга 1898, էջ V.

ընկալիչների թիւն դարձել է 12.000 տուն, պարզ է, որ դրա մէջ հաշուում են եւ Սպահանի ու շրջակայ գիւղերի շայերին: Մենք գիտենք Եւրոպացի ուրիշ պատմագիրներից, որ Նոր-Ջուլան իր ամենածաղկեղ գրութեան ժամանակ 12.000 հոգի բնակիչ է ունեցել: Միւս կողմից մենք գիտենք, որ գաղթականների կէս մասն հազիւ հասաւ Պարսկաստան, այդ մասին բացի զանազան ստույգ տեղեկութիւններից ունինք եւ մի ժամանակակից ձեռագիր յիշատակարան: Նոր-Ջուլայի Ս. Միսաս եկեղեցում:

“Եւ եթէ զմտաւ անձնք՝ քան զկէսն մահուանէ ի կեանս փոխեցան առ Աստուած, ոմանք Դաւիթից մեռան՝ ոմանք ի ցրտոյ պահատեցան եւ սմանալ ազգի մահուանի առ Բերտոս փոխեցան”:

Այս տեղեկութիւնների հիման վրա, կարող ենք մտաւորապէս ճշդել գաղթականների թիւը: Եթէ ընդունենք Նոր-Ջուլայի, Սպահանի եւ մտակայ գիւղերում բնակուած շայերի թիւն 150.000, ընդունենք որ 50.000 շայեր էլ բնակեցրուել են միւս քաղաքներում եւ հետեւոր գիւղերում, ինչպէս եւ Մազանդարանում եւ Գիլանում, ուրեմն 200.000 շայ պետք է համարել բոլոր Պարսկաստան կամ Սպահանիահասանից հասած շայաւելք 200.000 հոգի էլ ճանապարհին փչացած եւ կոտորված չուի ժամանակ, ուրեմն չայաստանից քշած շայերի ընդհանուր թիւն լինում է 400.000: Մեզ կարող են առարկել, որ Շարդէն միայն Մազանդարան եւ Գիլան ուղարկուածների թիւն 30.000 ընտանիք է հաշուում, բայց Շարդէն ասում է. “30.000 Բերտոսիւն ընգանիւ”, որից պետք է եզրակացնել, որ բոլորը շայեր չէին, այլ նաեւ վրացիներ եւ մենք գիտենք վրաց պատմութիւնից, որ Շահաբաւ Նոյսպէս վրացիների մեծ բազմութիւն քշեց Պարսկաստան: Շարդէն ասում է, որ Շահաբաւ յախթիթայից հանեց 80 հազար ընտանիք եւ բնակեցրեց Պարսկաստանի զանազան տեղերում:

Ուրեմն, չայաստանից քշած եւ վտարած շայերի թիւն առ առաւելն պետք է ընդունել 4—500.000:

(Վերել Ա. Դոնի.)

4. ՄԻՍԵՆԻԱՆՍ

1 Պատմ. Նոր-Ջուլայի Ե. Թ. 8եր. Եւհաննէս, Նոր-Ջուլա, 1880 թ.

Ս Ա Յ Ե Ն Ա Ր Օ Ս Ա Վ Ա Ն

Ս. ԿՈՍՏԱՆԺՆՍՅԱՆ, Մկրտիչ Նաղաշ եւ իւր ծաղերը: Յանելուած՝ Միջինդարեան տաղեր Ղարապոթեան վրայ: Վաղարշապատ. տպ. Ս. Էմմ. 1899, 8^ր էջը Ժ+57:

Բաւական ժամանակ է որ ստացած ենք երկու գրքեր, սակայն ցայտօր չէինք կրցած ծանոթացնել: Հրատարակութեանց շարքին մը՝ մեր ընթերցողաց. վասն զի մտադրութիւն ունենէրք երկուքին մասին ալ՝ թէ՛ Նաղաշի եւ թէ՛ Աղիժամարցւոյ դուռնաներով յատուկ ուսումնասիրութեամբ զբաղել: Սակայն ցայտօր անկարելի եղաւ իրողործել այս գիտաւորութիւնն. հաւանորեն նաեւ մերևաւոր ապագային յոյնպէս անկարելի պիտի ըլլայ. ուստի գտնել զգիտելուամբ մեր պարզըրը ընթերցողաց հանդէպ կատարել կը փութանք: Կը սկսենք հաս առաջնէն՝ Մկրտիչ Նաղաշ տաղերէն: Կատանանց քանի մը տարի վեր կ'աշխատի յատկապէս միջինդարեան մեր դրակաշուութեան կարեւոր մէկ միւլին՝ ռամկօրէն տաղերն. նշանաւոր կտորները Հրատարակել: Համեմատութեամբք ձեռագիրներու, տպագրութեանց՝ եթէ կան, եւ ներածութիւններով իւրաքանչիւր հեղինակի վերայ եւ դուրս գործունէութեան: Այսպէս են իւր հրատարակած “Եւհ. Բուլկուրեցի եւ իւր ծաղերը” (Տիգր. 1892) եւ “Նոր Ժողովաժու, միջինդարեան շայոյ տաղեր եւ օտանաւորներ” (Պրակք Ա—Գ, Տիգր. 1892—96), որոնց մասին իւրաքանչիւր անգամ խոսուած է թերթիս մէջ: Այժմ նոյն ոճով հրատարակուած աւելնին ունինք երկու ուրիշ գործ ալ, տաղեր Մկրտիչ Նաղաշ եւ Գրիգորիս Աղիժամարցւոյ, երկուքն ալ ռամկօրէն մտանշագրութեան մէջ իրենց ժամանակին նշանաւոր տաղասացիներ:

Նաղաշի մասին եղած երկարութիւնն երեք մասէ կը բաղկանայ, նախ՝ “Մկրտիչ Նաղաշ, նրա կեանքն եւ գործունէութիւնը” (էջք Ե—Ծ), երկրորդ՝ “Նաղաշի տաղերն” (էջ 1—41), ընդ ամենն 12 տաղերու բնագիրները, եւ վերջապէս երրորդ՝ “Եւհաննէս” որ կը պարունակէ վեց այլ—եւայլ տաղեր “վասն զարիւթութեան” (էջ 43—55) այլեւայլ անձերէ: Նիւթերու “ցանկով” մը (էջ 56—57) կը փակին գիրքը: Առաջին մասին մէջ ամփոփուած է զանկէն Նաղաշի կենսագրութեան զիւնաւոր գծերն, որոնք բաւական առատ են. վասն զի Նաղաշ նաեւ պատմութեան մէջ ծանօթ անձ մըն է (Հմմտ. 2ամփեան Գ. 467 հւն): Աւելի տեղեկութիւններ կան Տեր Աստուածատրոյ՝ Եւհաննէս Ուլանեանից բուրեղաբոյն՝ “Երչաստարարանի” մէջ, որ լայ տեսաւ “յԱրարատ” (1898 Եւհաննէս): Մենք չենք կրնար Տա յիշել մի առն միւրապաշտ կենաց զիւնաւոր դէպքերը. շատանանք նշանակիւով որ ծնած է Բաղիշու մօտ, որ Պ2 (= 1431) թուին կոտանդին է կաթնուղիկուէ ձեռնագրուած արքայպիսկապոս Ալիշայ. իրեն կը արուի Աղշին Բարաքաշայեան Ս. Աստուածածին նշանակիւով վանաց հիմնարկութիւնն (1433ին ըստ 2ամփեան Գ. 466 եւ Սրուանձտեանց՝ Թարս Աղբաղ, Բ. 397, 404:

